

ЩЕБЕТЮК

Наталія Борисівна,

канд. іст. наук, докторант

Інституту історії аграрної науки, освіти і
техніки ННСГБ НААН

(м. Київ)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК

На основі історико-наукового аналізу представлено стислий огляд суспільно-політичних та економічних умов як чинників впливу на організацію сільськогосподарської дослідної справи в Україні на рубежі 1920–1930-х рр. ХХ ст., зокрема й створення Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Фактори активізації розвитку сільськогосподарської дослідної справи України головним чином формувалися в залежності від соціально-економічних і політичних змін у суспільстві, державної політики у сільськогосподарській галузі. У жорстких умовах закладення основ командно-адміністративної системи, з метою соціалістичної реконструкції сільського господарства проходив процес одержавлення науки за допомогою примусових та репресивних заходів.

На основе историко-научного анализа представлен краткий обзор общественно-политических и экономических условий, которые влияли на организацию сельскохозяйственного опытного дела в Украине на рубеже 1920-1930-х гг. ХХ в., в том числе и на создание Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук. Факторы активизации развития сельскохозяйственного опытного дела Украины главным образом формировались в зависимости от социально-экономических и политических изменений в обществе, государственной политики в сельскохозяйственной отрасли. В жестких условиях заложения основ командно-административной системы, с целью социалистической реконструкции сельского хозяйства проходил процесс огосударствления науки с помощью принудительных и репрессивных мер.

On the basis of historical and scientific analysis provides an overview of the socio-political and economic conditions that affect the organization of agricultural

experimental work in Ukraine at the turn of 1920-1930 years. the twentieth century., including the creation of the All-Ukrainian Academy of Agricultural Sciences. Factors accelerating the development of agricultural experimental work in Ukraine mainly formed, depending on the socio-economic and political changes in society, the state policy in the agricultural sector. In the harsh conditions of laying the foundations of the administrative-command system, with the aim of socialist reconstruction of agriculture was the process of nationalization of science through coercive and repressive measures.

Суспільно-політичні процеси у світі, в тому числі і в Україні, засвідчують певний розрив між цілями й можливостями реформування суспільства, його демократизації. Це зумовлює потребу теоретичного переосмислення проблем історичного розвитку, що, безумовно, трансформувалися й існують в сучасних умовах. Особливо вирізняється реформаційними процесами перша половина ХХ ст., зокрема його перші десятиріччя. За словами відомого англійського історика Нормана Дейвіса, «Найбільший за всю історію експеримент спланованої модернізації відбувся, починаючи з 1929 р. у Радянському Союзі. Він був такий радикальний і нещадний, що чимало експертів згодом стверджуватимуть: саме він, а не події 1917 р., становить справжню російську революцію» [1, с. 988.].

Наявні історичні дослідження не вичерпали потреби подальшої розробки широкого кола питань, пов'язаних з процесами розвитку різних суспільних інституцій та підходів у їх формуванні й функціонуванні. Беззаперечним є усвідомлення, що для трансформації демократичних процесів необхідні глибоко осмислені моделі та програми збалансованих реформ, складовою яких є історичний досвід, який потребує уважного ставлення й неупередженого аналізу. Зокрема, йдеться про реформаційні процеси у 20–30-х рр. ХХ ст., які є уособленням трагічної історії української держави загалом і аграрної сфери зокрема.

Третє десятиріччя ХХ ст. позначилося формуванням більшовицької доктрини соціалізму з характерними ознаками: однопартійною політичною системою, суспільною (державною) власністю на засоби виробництва та диктатурою партійно-державної номенклатури. Встановлення основ

тоталітарного режиму відбувалося за допомогою репресій, що різнилися своїми методами та формами і мали всеохоплюючий масштаб. Наприкінці 1920-х рр. СРСР опинився на порозі гострої кризи з причини повної відсутності економічних резервів. Напружене розгортання нового будівництва, масштабні плани випуску продукції на діючих підприємствах зумовили нестачу металу, а згодом інших матеріалів і сировини. На споживчому ринку наростав товарний голод, причинами якого стали: 1) зрив хлібозаготівлі (у зв'язку з низькими державними заготівельними цінами); 2) невиконання експортних зобов'язань, що зменшило валютні надходження; 3) переважаючий індекс зростання попиту на внутрішньому ринку порівняно з пропозицією; 4) політика активного витіснення (1926) приватного капіталу (підвищення тарифів на перевезення приватних вантажів, призупинення державного кредитування приватних підприємств, введення (1927) податку з надприбутку, ліквідація (1931) приватної промисловості та ін.); 5) одержавлення розподілу (перехід на карткову систему постачання (1929), ліквідація товарних бірж (1930).

СРСР відмовився від ринку і повернувшись до адміністративних методів, взяв курс на концентрацію наявних ресурсів і форсований розвиток великої індустрії. Політика непу не була стратегічною лінією, а лише вимушеним кроком, здійсненим під тиском обставин. І згодом, «...для селянства, зрештою як і для усього народу України, настав найжорстокіший в історії час випробування командного радянства, тоталітарної держави, напоєної ненависництвом і безправ'ям» [2, с. 22]. За умов відновлення і розширення державного сектору виникла необхідність переходу від річного до перспективного планування. Впровадження практики п'ятирічних планів (перший план (1928–1932) було затверджено у 1929 р.) дозволяло керувати розвитком економіки, техніки, науки, освіти та культури в СРСР. У галузі наукового забезпечення сільського господарства України утвердилася сувора плановість та чітка розгалуженість в об'єктах і завданнях науково-дослідної роботи між окремими установами. Розуміння становища, коли певна кількість існуючих установ (науково-дослідні інститути, мережа дослідних станцій,

центральні лабораторії, науково-дослідні кафедри), що працювали в окремих напрямках сільського господарства України і знаходились у підпорядкуванні різних Народних комісаріатів (НКО, НКЗС, ВРНГ та ін.), не забезпечувало об'єднання їхньої роботи, але сприяло усвідомленню на державному рівні важливості ідеї створення Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук.

Незважаючи на величезні матеріальні втрати й людські жертви, жодна з п'ятирічок виконана не була. Так, під час вирішення завдань першої п'ятирічки, крім сільського господарства, виникли кризи на транспорті й у паливній галузі, які унеможливили її повне виконання. Проте збудовано близько 1500 нових промислових підприємств, у тому числі близько 400 в Україні, зокрема Дніпрогес, Харківський тракторний завод та ін. [3]. У 1931 р. радянські закупівлі становили 30 % світового експорту машин та устаткування, 1932 р. – майже 50 % [4, с. 65]. Основними джерелами фінансування слугували: а) перекачування коштів з легкої та харчової у важку промисловість; б) збільшені податки з населення; в) добровільні й примусові позики (1927–1929 рр.); г) випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; д) збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра, хліба та ін. сировини; є) посилення державної експлуатації селянства та робітничого класу, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу. За допомогою головних інструментів примусу та терору – Чека (ОГПУ/НКВС/КДБ), ГУЛАГ у 1930-х роках розрослося до такої міри, що за чисельністю прирівнялося до червоноармійців, а у таборах опинилося до 10% населення. «Вільні селяни перетворилися на рабську робочу силу, яку використовували при будівництві великих каналів, на шахтах і фабриках, які, за планом Сталіна, мали модернізувати Радянський Союз» [5].

По відношенню до українського народу масове знищення людей було геноцидом. Варто зауважити, що у Сталіна завжди була певна національна політика відносно кожної нації – політика польська, російська, єврейська, була політика українська. Голодомор в Україні був елементом тієї самої «української політики» партії більшовиків, що і піднесення, і спад «українізації», репресії проти української інтелігенції [6]. Як зазначав М. Брайчевський, у 1932–

1933 рр. в Україні репресії «проходили під закликом боротьби проти буржуазного націоналізму» і тривали до 1939 р. з величезними втратами національного генофонду українців – письменників, науковців, митців, а також найвищого партійно-державного керівництва [7, с. 157]. Мільйони знищувалися морально, через примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження ними «ворогів народу», надання неправдивих свідчень на співробітників, знайомих і навіть рідних. Влаштовуючи викривальні кампанії, на показових судових процесах (Український національний центр, СБУ, справа шахтарів та ін.) режим давав «...наочне уявлення про психічну та фізичну структуру ворогів, він вказував на правила, на яких тримався більшовицький дискурс влади» [8, с. 98]. Масштабні репресії проти фахівців сільськогосподарської галузі (економістів, агрономів, службовців Наркомзему, співробітників науково-дослідних установ, кооператорів) поєднували з ідеєю проведення колективізації.

Зауважимо, що радянське керівництво в галузі економіки вирішувало три проблеми – кошти, сировина і трудові ресурси. Вихід було знайдено – здійснення колективізації сільського господарства, що могло забезпечити зростання фінансових надходжень. XV з'їзд ВКП(б) (1927) передбачав поступовий перехід до кооперації, але практика пришвидшила темпи й посилила методи тиску. Результатом форсованої колективізації стало не лише різке скорочення поголів'я худоби й збору зернових, а мільйони людських жертв (близько 10 млн осіб). Протягом 1929–1938 рр. 94% з 26 млн. селянських господарств СРСР були злиті в чверть мільйона колгоспів, які перебували в державній власності. Тих, хто чинив опір, розстріляли або депортували. Щоб виправдати усі вбивства, створили вигаданий образ соціального ворога – куркуля. Загинуло близько 15 млн. чоловіків, жінок і дітей. Сільськогосподарське виробництво впало на 30% [1, с. 991]. Як наслідок, до 1936 р. діяла карткова система постачання населення, але при цьому було створено соціальну базу для модернізації аграрного сектору.

У 1930 р. в Україні відбулось понад 4 тис. масових стихійних та розрізнених протестів у яких взяли участь близько 1,2 млн. осіб [9]. Ці виступи швидко придушувалися озброєними і підготовленими військами, але масштаб опору сприяв призупиненню колективізації. Намагаючись відмежуватися від страхітливих наслідків колективізації, Сталін опублікував статтю «Запаморочення від успіхів», у якій давав партійним активістам зрозуміти, що варто тимчасово послабити темпи колективізації. Сталін вказував на досягнення значних успіхів, «...корінний поворот села до соціалізму можна вважати вже забезпеченим» [10]. Проте ставив перед партією нове завдання, яке полягало «в рішучій боротьбі проти небезпечних і шкідливих для справи настроїв» впевненості у цих успіхах. Застерігав від «порушень принципу добровільності й урахування місцевих особливостей» при створенні колгоспів, наголошував на основній ланці колгоспного руху – сільськогосподарській артілі. При такій формі організації усуспільнювалися основні засоби виробництва, переважно щодо зернового господарства: праця, землекористування, техніка, робоча худоба, господарські будівлі. Не усуспільнювались присадибні землі (дрібні городи, садки), житлові будівлі, частина молочної худоби, домашня птиця. Було прийнято зразковий статут сільськогосподарської артілі, обов'язковий для виконання. Остаточний текст статуту у 1930 р. ухвалив Колгоспцентр і НКЗС СРСР та затвердив Раднарком СРСР і президія ЦВК СРСР. Статут містив 10 розділів: 1) мета й завдання; 2) про землю; 3) про засоби виробництва; 4) діяльність артілі; 5) про членство; 6) кошти артілі; 7) організація й оплата праці; 8) засоби впливу; 9) керування справами артілі; 10) взаємини з колгоспною системою.

Незабаром, на підтримку листа Сталіна, у зверненні ЦК ВКП (б) зазначались порушення статуту сільськогосподарської артілі, зокрема примусові заходи при утворенні колгоспів та усуспільненні житлових будівель, дрібної худоби та ін. Такі факти «дискредитували колгоспний рух» і зумовили «відплив селянства з ряду комун і артілей» [11]. ЦК зобов'язав усі партійні організації негайно «ліквідувати викривлення», без чого не може бути

продовжено «...быстрый рост колхозного движения и ликвидация кулачества как класса» [12].

У 30-ті роки завершився процес формування економічної системи, побудованої на жорсткому централізмі та директивності. Регламентувалися не лише планові завдання, а й ресурси, форми й розміри оплати праці та інші показники господарювання. Починаючи з років першої п'ятирічки державними структурами розроблялися посівні плани, які доводились до кожного району і господарства. У 1932 р. в СРСР вперше було розроблено план тракторних робіт МТС (у 1937 р. налічувалось 5518 МТС, які обслуговували 91,5 % колгоспів), у 1935 р. – план розвитку тваринництва на кожний рік, у 1938 р. – проведення агрокультурних заходів [4].

Така система допомогла чітко сконцентрувати економічні ресурси у визначених сферах господарської, наукової, соціальної діяльності. Вже у період другої п'ятирічки (1933–1937) збільшилась валова продукція промисловості у 2,2 рази, сільського господарства в 1,5 рази, а собівартість продукції знизилася на 10,3 % порівняно з першою п'ятирічкою (2,3 %) [3]. Сталінська програма побудови першорядної військово-промислової держави містила шість взаємопов'язаних елементів: централізоване управління, прискорена індустріалізація, переозброєння, колективізація сільського господарства, ідеологічна війна та політичний терор. Амбіційність десятирічної програми, як зазначає Норман Дейвіс «... забивала дух, та, як взяти до уваги людське життя, її згубність перевершила будь-яке інше лихо європейської історії, навіть жахіття другої світової війни» [1, с. 990].

Директиви II сесії ВУЦВК (грудень 1929 р.) в галузі сільського господарства на 1929–1930 рр. складали такі завдання: 1) поширити усю посівну площу на 10,1 %, у тому числі під зернові культури на 8,3 % під технічні на 8,6%. Довести площу контрактації бавовнику до 3000 га, сої – 55000 га, кенафу – 9000 га. Збільшити площу цукрового буряку на 16,6%, коноплі 26,9, тютюну й махорки на 70,3 %. Збільшити врожайність зернових культур на 15% і досягти приросту зернової продукції на 26% проти вихідного року

п'ятирічки. Збільшити поголів'я худоби на 14% проти 1928–1929 рр. [13, с. 8].

З метою виконання поставлених завдань змінювалися і вимоги до наукового забезпечення сільськогосподарської галузі. Більше того, ставилися вимоги щодо вирішення конкретних проблем народного господарства у короткі терміни. Тому пошук нової стратегії розвитку в умовах наближення науки до вирішення конкретних завдань сільського господарства здійснювався шляхом реорганізацій. Було розгорнуто широку дискусію стосовно оптимальних форм функціонування дослідницьких інституцій та налагодження певних схем їх взаємодії, яка супроводжувалася процесом політизації, ідеологізації, програмування науки. У результаті, наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. координуюча основа сільськогосподарської дослідної справи набрала виразних форм інститутизації, а пізніше і академізації. У цей період були прийняті державні рішення щодо створення галузевих науково-дослідних інститутів і, найголовніше, про заснування Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН).

Зауважимо, що ці процеси супроводжувалися дискусіями між владою і науковцями, особливо стосовно форм організації наукового забезпечення сільськогосподарської галузі. Своє бачення побудови галузевого дослідництва, зокрема й щодо створення Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, висловлювали вчені-аграрники С. Кулжинський, О.А. Яната, О. Соколовський, Г.Г. Махов та ін. [14]. Проблему реконструкції науково-дослідної справи в сільському господарстві також активно обговорювали на різних рівнях громадськості, планових органів, Наркоматів, наукових установ та організацій. Кількарічне дискутування завершилося у квітні 1930 р. прийняттям на засіданні президії Держплану УСРР за основу запропонований проект НКЗС УСРР, який декларував планування сільськогосподарської дослідної справи в програмовій та методологічній єдності з Всесоюзною академією сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна, що здійснювала наукове керівництво та координацію усією науково-дослідною роботою в сільськогосподарській галузі народного господарства СРСР; відзначалась потреба створення в Україні у системі НКЗС

центра сільськогосподарської науки – Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Відповідно до проекту передбачалася організація мережі науково-дослідних установ: загальнодержавні інститути; всесоюзні спеціальні інститути; зональні станції; опорні пункти і дослідні господарства.

З моменту створення (постанова РНК УСРР № 154 від 22 травня 1931 р.) Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук прийняла керівництво усіма сільськогосподарськими науково-дослідними установами на території України і стала центром планування дослідницької діяльності. Проте її функціонування виявилось нетривалим, здебільшого через могутній вплив суспільно-політичних і економічних умов життя в СРСР і Україні зокрема. Діяльність Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук було припинено у 1935 р. Керівний склад Президії репресовано.

Список використаної літератури

1. *Дейвіс Н.* Європа : Історія / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К. : Основи, 2002. – 1464 с.
2. *Панченко П. П.* Сторінки історії України ХХ століття : (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П. П. Панченко. – К. : ІСДО, 1995. – 232 с.
3. *П'ятирічки в СРСР* [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
4. *Юхименко П. І.* Економічна історія : навч. посібник / П. І. Юхименко. – К. : Вікар, 2004. – 341 с.
5. *Снайдер Т.* Голод у СРСР [Електронний ресурс] : уривок із книжки «Криваві Землі. Європа між Гітлером та Сталіном» / Тімоті Снайдер. – Режим доступу. – <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/11/25/62973>.
6. *Попович М.* Сталин. С ним и без него / М. Попович // Зеркало недели. Украина. –2013. – 1 мар. (№ 8).
7. *Брайчевський М.* Конспект історії України / М. Брайчевський. – К. : видавн.-полігр. центр «Знання», 1993. – 203 с.
8. *Баберовскі Й.* Червоний терор. Історія сталінізму : пер. з нім. / Й. Баберовскі. – К. : К.І.С., 2007. – 248 с.
9. *Методичні матеріали* Українського інституту національної пам'яті до 81-их роковин Голодомору пам'яті тих, хто чинив спротив геноциду [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://www.memory.gov.ua/news/>.
10. *Сталін Й.* Запаморочення від успіхів. До питань колгоспного руху / Й. Сталін // Спеціаліст сільського господарства України. – 1930. – № 3–4. – С. 1–3.
11. *Про боротьбу з перекрученням партлінії в колгоспному русі : до*

всіх ЦК нацреспублік, всіх краєвих, обласних, окружних і районних комітетів партії [ЦК ВКП(б)] // Спеціаліст сіл. госп-ва України. – 1930. – № 5–6. – С. 1–2.

12. *Постановление ЦК ВКП (б) от 14 марта 1930 г. «О борьбе и искривлением партлинии в колхозном движении».* Всем ЦК Нацреспублік, всем краевым, областным, окружным и районным комитетам партии // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967) : сб. док. за 50 лет. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 2. – С. 194–196.

13. *Дімант Л.* Весняна виробнича с.-г. кампанія / Л. Дімант // Спеціаліст сіл. госп-ва України. – 1930. – №1–2. – С. 6–10.

14. Кулжинський С. Крайові с.-г. досвідні станції та спеціальні с.-г. дослідні інститути на Україні / С. Кулжинський // Вісн. с.-г. науки та дослід. справи. – 1928. – № 6 (Т. 5). – С. 42–47; Яната О. А. Час заснувати Українську академію наук сільськогосподарських / О. А. Яната // Наука та техніка. – 1925. – № 2. – С. 45–49; Соколовський О. С.-г. наука й життя : (уваги до проблеми організації с.-г. науки на Україні) / О. Соколовський // Вісн. с.-г. науки. – 1927. – № 1. – С. 9–19; Махов Г. Естественные границы областей Украины, выделяемых в целях научно-опытного изучения ее территории / Г. Махов // С.-х. опытное дело. – 1925. – № 6. – С. 48–52.